

Teoreetiline keeleteadus Eestis

Haldur Õim

Tartu Ülikool

1. Teoreetiline ja üldkeeleteadus

Artikli eesmärk on esitada oma nägemus sellest, mis seisus on tänapäeval Eesti teoreetiline keeleteadus (seega siis mitte ainult eesti keelt puudutav teoreetiline keeleteadus), eriti aga, kuidas ta praegusse situatsiooni on jõudnud. Pildi praegusest situatsioonist, ehkki võibolla mitte päris täieliku, annab tegelikult sinne kogumik tervikuna.

Kõigepealt tahaksin tuua sisse eristuse teoreetilise keeleteaduse ja üldkeeleteaduse vahel. Piir on ähmane, kuid minu arvates on see olemas. See vahetegemine on ühtlasi oluline, kui võrdleme teoreetilise keeleteaduse ja üldkeeleteaduse sündi Eestis ja mõnedes meiega keeleteaduslikult tihedalt seotud maades, näiteks Soomes.

Teoreetilise keeleteaduse eesmärk ja ülesanne on keeleteooria arendamine, teisiti öeldes vastuste andmine nt küsimustele, mis on loomulik keel, mis on selle erijooned kõigi teiste suhtlusvahenditega võrreldes, missugune on selle ehitus, missugune kategooriate süsteem sobib selle kirjeldamiseks (seejuures iga üksikkeele kirjeldamiseks), missugused protseduurid on vajalikud selle kategooriate süsteemi rakendamiseks, missugused üldprintsüübid seletavad just niisuguse ehituse ja kategooriate süsteemi olemasolu loomulikus keeles. Niisuguse teoreetilise süsteemi ehitamine võib olla suhteliselt deduktiivne tegevus, kulgeda “ülevalt alla”, ja ainult selle konkreetset väidet ja järeldused (nt fonoloogias, morfoloogias, süntaksis, semantikas, pragmaatikas) peavad olema testitavad, kontrollitavad. Keeleteaduse ajaloost tunneme selliseid teorialoome näiteid, nt glossemaatika Kopenhaageni koolkonnas. Kuid ka praeguses teoreetilises keeleteaduses on N. Chomsky generatiivne grammatika suuresti sellist lähenemist harrastanud.

Üldkeeleteadus on palju laiem mõiste. Siia kuulub nt konkreetsete keelte võrdlus (ajalooline või tüpoloogiline); keeleuniveraalide tuvastamine selle raames (kui empiiriline uurimistöö); samuti sugulaskeelte võrdlus sedavõrd kuivõrd eesmärgiks on teatud üldistused, keelte arengu seaduspärasused. Kõik need uuringud on

olulised ka keeleteooria seisukohalt, aga vaid kui lähtematerjal, mille abil võib teatud teoreetilisi hüpoteese püstitada ja väiteid kontrollida. Ses mõttes võib öelda, et teoreetiline keeleteadus on üldkeeleteaduse üks haru, kuid mitte teiste kõrval, vaid – metodoloogilises mõttes – haru, millesse teiste harude tulemused on suunatud.

Üldkeeleteadus kirjeldatud mõttes sündis üldaktsepteeritud arusaama järgi XIX sajandi keskpaiku Saksamaal (*allgemeine Sprachwissenschaft*). Võtmeisikuteks olid Wilhelm von Humboldt, August Schleicher, Hugo Steinthal. Siin kulges areng selgelt “alt üles”: üldkeeleteadus sündis võrdleva keeleteaduse, ennekõike indoeuropeistika raames, selle toena ja tulemuste üldistusena.

Kui üritada teoreetilise keeleteaduse sünni niimoodi paika panna, siis selle alguseks sobib enim Ferdinand de Saussure'i teos “Üldkeeleteaduse kursus” (Saussure 1916). Ehkki teos pealkirja järgi esindab üldkeeleteadust, on selle eesmärk selgelt “puhta” keeleteooria loomine eespool iseloomustatud deduktiivsel “ülalt alla” meetodil. Teoses esitatud ideedest sündis struktuuriline keeleteadus ning selle Ameerika harust omakorda generatiivne grammatika, mis senini on kindlasti keeleteaduse ajalukku sügavaima jälje jätnud keeleteoreetiline kontseptsioon. Tasub meenutada, et Chomsky 1955 valminud väitekiri kandis pealkirja “The Logical Structure of Linguistic Theory” (trükkis 1975). Generatiivse pöörde alguseks loetav “Süntaktilised struktuurid” (Chomsky 1957) on selle lühikokkuvõte. Ehkki see ei olnud Chomsky algne eesmärk, sündisid generatiivse keeleteooria arendustena tänapäevased semantika-, pragmatika- ja diskursusetooriad, mis seni moodustavad kiiresti areneva teoreetilise keeleteaduse tuuma (Õim 1996).

2. Teoreetilise keeleteaduse sünn ja areng Eestis

Ei ole liialdus öelda, et teoreetilise keeleteaduse praegune olukord Eestis ei erine põhimõtteliselt situatsioonist mujal maailmas (mis teatavasti on vägagi kirev). Erinevus on pigem kvantitatiivne kui kvalitatiivne: meil ei ole esindatud kõik teoreetilise lingvistika suunad (aga olulisemad küll), mõnda suunda esindab vaid paar inimest. Olulisemad suunad on aga seejuures elujõulised, kirjutatakse magistri- ja doktoritöid. Kuid teoreetilise keeleteaduse sünn on kulgenud võrdlemisi eriliselt ja sellel tasub peatuda.

Süsteemaatilise keeleanalüüsi algus Eestis langeb 19. sajandi lõpukümnenditesse. Esimese eestlasena kaitses doktoritöö soome-

ugri keelte võrdleva grammatika alal 1872. aastal Mihkel Veske, kes töötas seejärel kuni 1896. aastani eesti keele lektorina Tartu ülikoolis ja pidas loenguid ka võrdlevast keeleteadusest. Kuid tähtsaim eesti keelt ja selle uurimist puudutav problemaatika keskendus sellal – ja faktiliselt kuni 1920. aastateni – eesti kirjakeele kujundamisele, kirjakeele ja murrete suhetele, ehk siis tänapäeva mõttes keelekorraldusele ja keelehooldele. See töö eeldas muidugi eesti keele süstemaatilist käsitlemist, kuid üldkeeleteaduslikud ideed, millega tegeldi mujal maailmas, jäid sellest kõrvale (kui Johannes Aaviku ideed keele ilust kui keeleuuenduse ühest alusest kõrvale jätta). Nii jäid nii Mihkel Veske kui ka ühe kuulsama Tartu ülikoolis töötanud keeleteadlase Baudoin de Courtenay (Kaasani koolkonna rajaja, töötas Tartus 1883–1893) üldkeeleteaduslik tegevus erilise mõjuta (Õim 2000). Ka eesti keele võrdlev-ajalooline uurimine jäi veel pikaks ajaks Soome teadlaste hooleks (Rätsep 1994).

Tõsisemast teoreetilisest ja üldkeeleteaduslikust tööst Eestis saame rääkida seoses Andrus Saareste nimega, kellest sai Jaan Jõgeveri surma järel (1924) Tartu ülikooli eesti keele professor. Saareste nimi seostub küll eelkõige kahe suurprojektiga: eesti murrete süstemaatiline kogumine ja murdeatlase koostamine ning teiseks “Eesti keele mõistelise sõnaraamatu” koostamine (vt Rätsep 1982). Needki on projektid, mida ei saanud kavandada korraliku teoreetilis-metodoloogilise aluseta. Kuid lisaks on Saareste avaldanud artikleid, mis näitavad, et ta oli kursis teoreetiliste vooludega keeleteaduses (vähemalt Euroopas), tundis nende vastu elavat huvi ja püüdis ka teisi keeleteadlasi neist kui praktilise keeleuurimise (või ka õpetamise) alusest huvituma panna. Üldkeeleteaduse loengute pidamist alustas Saareste 1928.a., kuid juba 1926 avaldas ta artikli “Vooludest ja liikumistest praeguses keeleteaduses” (Saareste 1926), milles vastandab varasemat noorgrammatilist andmekeskset (positivistlikku) lähenemist uuemale sünteetilisele (teooriakesksele) lähenemisele.

Teoreetilisest vooludest peab Saareste eriti olulisteks ühelt poolt psühholoogilist lähenemist (keel on psüühiline nähtus, olles vahetult realiseeritud vaid iga üksiku keelevaldaja peas) ja teiselt poolt sotsioloogilist lähenemist (keel on sotsiaalne, üleisikuline süsteem). Esimese juured lähevad tagasi H. Steinthalini ja selle esindajatena nimetab ta F. Brunot’i, H. Delacroix’i, J. van Ginnekeni, A. Martyt. Sotsioloogilise suuna iseloomustamisel – mida esindavad autorid on tänapäeva perspektiivist vaadatuna kahtlemata rohkem

tuntud – nimetab ta A. Meillet' d, J. Vandryesi, aga ka K. Vosslerit, esteetilise suuna esindajat keeleteaduse ajaloos. Ja selle suuna alla paigutab Saareste ka F. de Saussure'i. Iseenesest täiesti õigustatult, sest strukturalism ei olnud veel sündinud ja Saussure'i üks üldteoreetilisi ideid oli prantsuse sotsiaalfilosoofist A. Durkheimist inspireeritud idee kollektiivsest teadvusest, kuhu kuuluvad üleiskulised sotsiaalsed institutsioonid, nende hulgas ka keel.

Eriti põhjalikult tsiteerib Saareste F. Brunot' teost "Mõtlemine ja keel" (La pensée et la langue, 1922), tõstes eraldi esile ideed, et "tuleb jõuda otsusele püstitada kõnendi kirjeldamise meetodid, kus faktid ei ole järjestatud mitte enam märkide, vaid mõistete korra põhjal" (Saareste 1926: 9). Eks ole see mõistelise sõnaraamatu algidee sõnastus. Aga Brunot' (ja küllap ka Saareste) järgi tuleks ka grammatikakirjeldus niimoodi üles ehitada.

Torkab silma, et Saareste viitab ja tsiteerib ainult prantsuse- ja saksakeelseid töid. Näiteks Ameerika tänase keeleteaduse üht rajajat Edward Sapiri, kelle põhiteos "Language" oli ilmunud juba 1921, ta ei maini, ehkki nt Sapiri ideed keelte kontseptuaalsest tüpoloogias oleksid tema oma ideedega "mõistete korrale" rajatud keelekirjeldusest hästi sobinud.

Saareste pöördub oma kirjutistes üldteoreetiliste küsimuste juurde korduvalt tagasi. Siinses kontekstis on oluline osutada tema ühele viimasele sellesuunalisele Eestis avaldatud artiklile – "Keele osast vaimu arengus" (Saareste 1940), kus ta käsitleb keele ja mõtlemise, keele ja maailmapildi vahelisi seoseid – problemaatika, mis eriti viimastel aastatel on teoreetilises keeleteaduses uuesti aktuaalseks muutunud. Probleem ise läheb tagasi vähemalt Wilhelm von Humboldti aega 19. sajandil. Saareste viitab küll taas vaid saksa- ja prantsuskeelsetele töödele, tsiteerides eriti rohkesti H. Delacroix' d ja mainimata kordagi nt Ameerika antropoloogilist lingvistikat, kuid ideed ja vastandused on tänapäevagi seisukohalt adekvaatselt esitatud. Ta tunnistab, et igas keeles on sõnu ja väljendeid, mida on raske teise keelde tõlkida, kuid leiab, et selle põhjal ei saa veel väita, et keeleline erinevus automaatselt tähendaks erinevaid mõtlemismalle. Aga samas on ta nõus, et probleem ei ole paljas spekulatsioon, erinevatel rahvastel on erinev vaimulaad ja see avaldub ka keeles ning paljuski just keel kannab seda edasi.

Sõjakeerises lahkus Saareste Eestist ja tema äraminekuga katkes kirjeldatud arenguliin Eesti teoreetilises keeleteaduses päris pikaks

ajaks. Ka Eestis tegutsemise ajal jäi Saareste selles valdkonnas faktiliselt üksi

Kui 1919. a. avati Eesti Vabariigi Tartu Ülikool, asutati kõrvuti eesti keele professuuriga ka läänemeresoome keelte ja uurali keelte professuurid. Esimest täitis Julius Mägiste ja teist Julius Mark, mõlemad tuntud nimed Eesti keeleteaduse ajaloos. Pandi alus fennougristikale. Ehkki mõlemad teadlased samuti lahkusid Eestist, jõudis fennougristika peale sõda tänu Paul Aristele kiiresti kosuda. Ariste oli tuntuks saanud juba 1930-ndail aastail peamiselt eesti keele foneetika uurijana. Ta tundis Praha koolkonna fonoloogia-alaseid töid ja rakendas neid ka eesti keele kirjeldamisel. Kuid hiljem siirdus ta puhtalt fennougristikasse ja selles tegevuses viis Eesti n-ö keeleteaduslikule maailmakaardile. Tartust sai Helsingi ja Budapesti kõrval üks tuntumaid fennougristika keskusi ja on seda senini (Ariste kohta vt Rätsep 1980; vt ka Õim 2000).

Kuid see on siiski fennougristika, või laiemalt võttes uralistika. See mahub üht tiiba pidi üldkeeleteaduse alla, kuid kindlasti mitte teoreetilise keeleteaduse alla. Ariste enda tööd järgisid valdavalt strukturalismile eelnenud ja sellega paralleelselt arenenud noogrammatilist metodoloogiat. Alles viimastel aastatel on fennougristide hulgas käivitunud diskussioon keelte arenemise seaduspärasustest (divergents vs konvergents, vt Ago Künnapi artiklit siinses kogumikus) andnud problemaatikale üldteoreetilise dimensiooni.

Teoreetiline keeleteadus pidi ootama 1960. aastate alguseni. Uue liini käivitajaks oli Ariste õpilane Huno Rätsep. Peale aspirantuuri siirdus ta tööle TRÜ eesti keele kateedrisse ja selle dotsendina hakkas huvituma strukturaallingvistikast ja pidama sellest ja teistest uuematest keeleteaduse suundadest loenguid. Kiiresti moodustus noorematest õppejõududest, aspirantidest ja üliõpilastest huviliste rühm, kes käis regulaarselt koos ja arutas uusi lähenemisi ja nende võimalikke rakendusi eesti keelele. Üksikuid üliõpilasi hakati koolitama eriprogrammi järgi (üldnimetusega matemaatiline ja strukturaalne lingvistika). 1965 moodustati ka formaalselt (ülikooli juhtkonna loal – ilma selleta polnud niisugused rühmitused sellal mõeldavad) uurimisrühm “generatiivse grammatika grupp” ehk GGG, mis toimis aktiivselt 6–7 aastat. Rühm organiseeris publikatsioonisarjade “Keel ja struktuur” (10 köidet) ja “Keele modelleerimise probleeme” (7 köidet) väljaandmise. Suur osa praegusi keeleteaduse doktoreid on tulnud sellest rühmast (Ellen Uuspõld, Reet Kasik, Ülle Viks, Helle

Metslang, Mati Erelt, Mati Hint, Tiit-Rein Viitso, Haldur Õim, aga ka manalateed läinud Mart Remmel; samuti osales selles inimesi, kes praegu ei tööta keeleteaduses, nt folklorist Arvo Krikmann, kirjanik Jaan Kaplinski, praegune Tartu ülikooli keeletehnoloogia professor Mare Koit). Ei ole liialdus öelda, et nemad on teinud põhitöö muutuste läbiviimisel, mis on kujundanud tänapäevase, tugeva teoreetilise taustaga eesti keeleteaduse ilme.

H. Rätsepa algatatud töösuuna tausta selgituseks tuleb lisada paar kommentaari.

Kõigepealt: strukturaallingvistika sündis ju 1930. – 40. aastatel. Selle olemasolust teati ka meil, aga N Liidus oli selle kui idealistliku ja formalistliku keelekäsitlusega tegelemine faktiliselt keelatud. Muutus toimus just 1950. – 60. aastate vahetusel, kui see nagu mõned teisedki samal põhjusel põlu all olnud teadused (nt küberneetika) ägeda diskussiooni järel “vabaks anti” Küllap see diskussioon viiski H. Rätsepa mõttele alustada midagi uut ka Tartus. Samuti ei ole ebaoluline seegi seik, et vähehaaval hakkas olukord muutuma meie lähimas eeskujus Soomes, ehkki seal oli arengu taust teine (Karlsson 1997). Nii üllatav kui see tagantjärele ka ei tundu, veel 1950.–60. aastate vahetusel valitses Soome keeleteaduses palju konservatiivsem õhkkond kui Eestis. Ehkki juba 1940.–50. aastatel üritati tuua Soome keeleteadusesse moodsamaid uurimissuundi, ei õnnestunud see mõjukate vanemate professorite vastuseisu tõttu. Kuid 1960. aastatel muutusid üha tugevamaks hääled, et Soome fennougristika on näiteks indoeuropeistikaga võrreldes keeleteaduse üldisest arengust irdunud ja vajab üldkeeleteaduslikku tuge. 1966 avatigi Helsingi ülikoolis üldkeeleteaduse professuur. Ja sealt alates on teoreetilise keeleteaduse areng Soomes olnud suhteliselt kiire. Kuid tasub märkida, et ehkki aastakümneid hiljem kui mujal Euroopas, järgis ka Soome areng malli “alt üles”: üldkeeleteadus/teoreetiline keeleteadus kasvab välja konkreetsetest empiirilistest uuringutest ja on mõeldud neile toeks ja teejuhiks.

Kolmandaks, kui Huno Rätsep alustas Eestis strukturaallingvistika arendamist, sellist konflikti nagu Soomes ei tekkinud. Näiteks Ariste, kes oma positsiooni ja mõjuvõimu tõttu oleks raskusteta võinud asjale “käe ette panna”, ei teinud seda.

Ent ometi tulid uued teoreetilised kontseptsioonid ja meetodid meie keeleteadusesse teisiti kui mujal Euroopas. Lähteidee oli umbes selline: strukturalistlikud (hiljem generativistlikud) keeleteooriad on

mujal maailmas olemas, nad on kujunenud teoreetilise keeleteaduse arengu pealiiniks. Järelikult on ka meil vaja nendega tegelda. Nii sündis näiteks GGG. See oli pigem areng “ülalt alla” kui “alt üles” Aastaid kulges see teoreetiline uurimistöö konkreetsest keeleteaduse uurimisest suhteliselt lahus. Võiks öelda, et meil tekkis kõigepealt teoreetiline keeleteadus ja alles selle kaudu – konkreetsete keeleteaduse uurimistega seostumise kaudu – üldkeeleteadus nii nagu see meil praegu olemas on. See on muidugi utreeritud esitusviis, aga selles on minu arust oma tõde, mis annab tunda veel tänapäevalgi.

Ei ole muidugi õige omistada kogu 1960.–70. aastatel Eesti keeleteaduses toimunud pööre GGG-le ja selle eelkäijale. Aga selle primaarsust ei saa eitada just selle selgete teoreetiliste taotluste tõttu. Paralleelsed muutused toimusid ka mujal. Tallinnas Keele ja Kirjanduse Instituudis asutati Valmen Hallapi initsiatiivil eksperimentaal-foneetika labor. See oli täiesti uus sõna eesti keele fonetika uurimiseks, mis mõjutas oluliselt fonetika ja fonoloogia arengut Eestis (edaspidi eelkõige tänu Arvo Eegi ja Mart Rummeli tegevusele), mis kiiresti omandas rahvusvahelise tuntuse. Ja sellest laborist kasvas välja KKI arvutuslingvistika sektor, hilisem Eesti Keele Instituudi arvutuskeskus, mille kaudu sünnib enamik eesti keele suursõnastikke, aga kus tehakse ka arvutuslingvistilisi uurimisi.

Tartus organiseeris Juhan Tuldava 1960. aastate lõpus keelestatistika uurimisrühma, mis ühendas peamiselt saksa ja inglise filoloogide. Kuid Tuldava enda doktoritöö oli pühendatud eesti keele sõnavarastatistikale. Sellegi rühma töö oli kantud ideest, et keel on formaalse struktuuriga süsteem, mida teatud parameetrite osas on võimalik kvantitatiivselt uurida ja mõõta. Eesti keele sagedussõnaraamatu esimesed variandid sündisid siin. Tänapäeval, kus on arvutid ja arvutis suured korpused, ei ole morfoloogilise analüsaatori abil sagedussõnastiku tegemine mingi probleem. Siis aga oli see suur töö (vt kogumikke “Keelestatistika” TRÜ Toimetiste sarjas). Ja Tuldava töö ei piirdunud ainuüksi sagedussõnastiku tegemisega, teda huvitas, kuidas on võimalik tekstide mitmesuguseid struktuurseid parameetreid kvantitatiivsete meetoditega uurida.

3. Teoreetiline keeleteadus ja tänapäev

1960. aastate alguses toimus Eesti keeleteaduses niisiis omamoodi paradigmapuhetus, vähemalt teoreetilise keeleteaduse poolelt

vaadatuna, mis on toonud meid keeleteaduse tänapäevase seisundi juurde.

Millal algab või algas “tänapäev” ja mis on selle tänapäevase seisundi sisu? Siinse kirjutise eesmärk ei ole detailides kirjeldada konkreetseid uurimissuundi ja teoreetilisi mudelid – seda teeb kõige paremini käesolev kogumik. Ka ei ole eesmärk esitada vahepealsete sündmuste, uurimistöode jne kronoloogiat (vt nt Kasik 1999). Kuid tagasi vaadates tundub, et Eesti keeleteaduse teoreetilise “kihi” uus ilme hakkas kujunema 1980. aastatel ja eriti kiiresti on areng kulgenud 1990. aastatel. Taustaks olid mitmed arengud ja sündmused nii meil Eestis kui ka teoreetilises keeleteaduses mujal maailmas.

GGG oli lõpetanud oma tegevuse, selle keeleteadusesse jäänud liikmed olid hajutatud põhiliselt Tartu ülikooli ja tollase Keele ja Kirjanduse Instituudi vahel. Hiljem lisandus Tallinna Pedagoogika-ülikool. Igal pool oli kontekstiks konkreetne keeleteaduse uurimistöökäsitlus, mis suunas ka teoreetilisi huvisid. Kuid põhimõtteline muutus oli toimunud: see, et konkreetse keeleteaduse aluseks peab olema teoreetiline kontseptsioon, muutus üha enam enesestmõistetavaks.

Maailmas oli teoreetilise keeleteaduse pilt muutunud hoopis kirjuks ning valikuid oli palju. Chomskyst lähtunud formalistlik generatiivne keeleteooria oli pärast ägedaid diskussioone kaotanud oma domineeriva positsiooni (vt Õim 1996 ja seal viidatud kirjandus).

Mis olid olulisemad arengud? Juba 1960. aastate lõpus oli selge, et teoreetilisse keeleteadusesse tuleb semantika, sõnade, lausete ja lõpuks ka tekstide esitus. Semantiseerimine ka süntaks (süvastruktuur ja selle hilisemad variandid). 1970. ja 1980. aastate diskussioonides selgusid ka põhilised (seejuures erinevad) arusaamad, kuidas semantikat keeleteadusesse integreerida: formaalne semantika, kontseptuaalne semantika, kognitiivne semantika, freimisemantika...

1980. aastate kuum teema oli pragmaatika. See tõi teoreetilisse keeleteadusesse uue dimensiooni: keelekasutuse seaduspärasuste (ja mitte lihtsalt keele struktuuri) uurimise. Kõneaktid ja muud suhtlusüksused, kontekst, suhtlusprintsüübid ja -maksimid, implikatuurid ehk pragmaatilised järeldused olid enne olnud filosoofide pärusmaa. Nüüd toodi need mõisted keeleteadusesse ja tänu sellele sai pragmaatikast iseseisev keeleteaduslik (all)distsipliin. Kuid 1970.–80. aastate diskussioonil oli ka üldisem tulemus. Ehkki diskussioon käivitati generatiivse keeleteooria raames, mõjutas selle kõik kogu teo-

reetilist keeleteadust. Siit sai alguse tänapäeval üldlevinud vastandus funktsionaalse ja formaalse keelekäsitluse vahel.

Formaalse keelekäsitluse tüüpnaide on generatiivne grammatika ja selle chomskylikud, aga ka mitmed mittechomskylikud arendused (vt nt Lumme Erilti artiklit siinses kogumikus). Funktsionaalne käsitlus on laiema taustaga ja seetõttu ka vähem ühtne. Tähtsad on aga ideed keele olemuse ja vastavalt keeleteaduse ülesannete sõnastamise osas. Ameerikas lähevad funktsionalistlikud ideed tagasi vähemalt Edward Sapirini (Sapir 1921), keda loetakse samas üheks Ameerika strukturaallingvistika alusepanijaks. Euroopas võib leida mitmeid allikaid. Enamasti nimetatakse Londoni koolkonda ja eriti selle kasvandikku M. A. K. Hallidayd (vt Irina Külmoja ja Krista Kerge artikleid käesolevas kogumikus). Kuid rahvusvahelisel areenil omandas funktsionaalne lähenemine n-ö oma näo nimelt vastandatult generativistlikule formaallingvistilisele lähenemisele. Nii ütleb selle lähenemise üks tuntumaid esindajaid Talmy Givón oma teoses "Funktsionalism ja grammatika" (Givón 1994: 7) pärast arvukate algautorite tsiteerimist üheselt: "Kitsamas mõttes läheb funktsionalistlik traditsioon, millega mina olen seotud, vahetult tagasi üpris paradoksaalsele allikale – Chomsky "Aspektidele"" [Aspects of the Theory of Syntax, Chomsky 1965]. Sama raamat, mis tõi teoreetilisse keelemudellisse süvastruktuuri ja semantika, päästis valla ka generatiivse grammatika sisese diskussiooni, mis viis näiteks kognitiivse lingvistika sünnile (Õim 1996). Siiski ei maksa unustada, et funktsionalistlik traditsioon kui niisugune eksisteeris täiesti arvestatavalt ka paralleelselt strukturalismi ja generatiivse grammatikaga nt antropoloogilise või etnolingvistikana, aga ka keelte tüpoloogilise võrdlemisega tegeleva suunana, mis seostub ennekõike Joseph Greenbergi nimega.

Kuidas on kulgenud areng Eestis? Ja kuidas võiks iseloomustada olukorda praeguses Eesti keeleteaduses, pidades silmas selle üldteoreetilist tausta?

Kui alustada viimasena käsitletud "veelahkmest" formalistlike ja funktsionalistlike teoreetiliste lähenemiste vahel, siis tuleb teatud üllatusega tõdeda, et ehkki meie tänapäevane teoreetiline keeleteadus sündis strukturaallingvistika ja generatiivse grammatika kaudu, seega formalistlikus paradigmas, on praegu aktiivselt harrastatavad kontseptsioonid valdavalt funktsionalistlikud. Seda näitas selgelt ka konverents ja näitab sinne kogumik. Puhtalt generativistlikus paradig-

mas tegutsejaid Eestis praktiliselt ei leiagi. Seda ka mitte näiteks arvutilingvistikas, kus muidu on süntaksianalüsaatorite (parserite) tegemisel üheks lemmikmudeliks nn peajuhitav fraasistruktuuri-grammatika (*head-driven phrase structure grammar*). Eesti keele süntaksianalüüsiga tegelejad kalduvad pigem sõltuvusgrammatikate poole, mille taotlus on tuvastada lauses süntaktiliste üksuste vahelised funktsionaalsed sõltuvused.

Teiseks torkab silma, et uued teoreetilised suunad on harva tulnud omaette teoreetiliste arenduste kaudu, eelkõige on nad tulnud empiiriliste keeleanalüüside teoretiseerimise kaudu. Üldteoreetilised käsitlused ja arendused moodustavad empiiriliste uuringute loomuliku osa, nii et tihti on raske piiri tõmmata teoreetilise ja empiirilise uurimuse vahel. Seda eriti 1990. aastatel, kus lühikese ajaga on niimoodi sündinud mitmed sisult empiirilised, aga tugeva teoreetilise suunitlusega uurimisalad.

Esimesena tuleks ehk nimetada arvutilingvistika esiletõusu. Ehkki loomult läbini praktilise suunitlusega ala, on sel alati olnud omad teoreetilised huvid. 1980ndail aastail oli arvutilingvistika läbi põimunud tehisintellektiga ja selle kaudu keele mõistmise teoreetiliste probleemidega. Tartu ülikoolis ilmus rida üleliidulise autorikonnaga kogumikke (vene keeles) “Trudy po iskusstvennomu intellektu”, mis olid pühendatud sellele teemaatikale. Arvutilingvistika jätkab edukalt tänapäevalgi, ehkki teises keskkonnas. Selle suuna olulisi artikleid koondavad nt kogumikud “Estonian in the Changing World” ja “Arvutuslingvistikalt inimesele” (Õim (toim) 1996; Hennoste (toim) 2000) ning ajakirja “Keel ja Kirjandus” erinumber (1, 1998).

Teiseks võib esile tuua semantika ja pragmaatika kiiret tõusu. Semantika ja pragmaatika juured lähevad tagasi 1970.–80. aastatesse (vt nt Õim 1973, 1977). Kuid kui 1980. aastatel sündis kognitiivne semantika, jõudis see suhteliselt kiiresti ka Eestisse ja sellega koos kogu kognitiivne suund keeleteaduses. Ehkki kitsama määratluse järgi haarab see keele mentaalset-psüühilist dimensiooni, tuleb selle sisu tegelikult mõista hoopis laiemalt. See haarab nii süntaksilist kui ka diakrooniat; nt metaforisatsioon puudutab mõlemat, grammatikaliseerimine on aga puhtalt diakrooniline protsess (vt Ilona Trageli artiklit siinses kogumikus). 2001. a. ilmus selle suuna kogumik “Papers in Estonian Cognitive Linguistics” (Tragel (toim) 2001)

Läbi pragmaatika tähtsuse tõusu – aga suurelt osalt ka iseisvalt – on viimasele ajal märgatavalt intensiivistunud keele sotsiaalse ja tekstuaalse dimensiooniga seotud uurimused. Eesti sotsiolingvistikale oli pühendatud USAs ilmuva ajakirja “International Journal of the Sociology of Language” 1999.a. erinumber, mille pani kokku Tiit Hennoste (Hennoste (toim) 1999). Tiit Hennoste juhib ühtlasi Tartu Ülikooli kõnekeele uurimisrühma, kus koostatakse ja analüüsitakse eesti kõnekeele korpust, teoreetiliseks aluseks diskursuseanalüüs ja vestlusanalüüs, mis mõlemad on pungunud pragmatikast, ehkki esindavad võrdlemisi vastandlikke teoreetilisi seisukohti (nt Hennoste 2000).

Juba 1980. aastatest peale on aga arendatud pragmaatilisi dialoogi ja suhtlusstrateegiate mudeleid hoopis teises suunas – arvutirealisatsiooni tarvis (nt Koit 1987; Õim, Koit 1994). Praeguseks on kujunenud selle kui arvutilingvistika ühe suuna ja kõnekeele uurimissuuna vahel tihe koostöö.

Viimastel aastatel on lisandunud veel üks pragmaatika klasikalisi uurimissuundi – pragmaatiliste suhtlusprintsipiide (eelkõige viisakusprintsipi) erinevate realiseeringute uurimine erinevates keeltes/kultuurides (vt Krista Vogelbergi artiklit siinses kogumikus).

Ka tekstiuuringud on tinglikult – vähemalt ajalooliselt – seostatavad pragmatikaga. Sellel suunal on Eestis üllatavalt pikk ajalugu (suhteliselt muidugi). Juba 1976.a. tutvustas tekstiteooriat Jüri Valge, 1980. aastate teisel poolel tegeles sellega Tiit Hennoste. Nüüdseks on Tartu Ülikooli juures kujunenud uus Reet Kasiku juhitud tekstiuurijate töörühm (vt Reet Kasiku artiklit siinses kogumikus ja Kasik 2002).

Uue suuna eesti keeleteaduses avas Mati Erelt, kui ta pärast Tartu ülikooli eesti keele professoriks asumist alustas tüpoloogialaseid uuringuid ja hakkas välja andma eesti keele õppetooli toimetiste sarja “Estonian: Typological Studies” Esimene köide ilmus 1996, nüüdseks on ilmunud 5 köidet. Erelti järgi on eesti keele uurimine olnud liiga enesekeskne, puudub võrdlus teiste keeltega. Ehk võib ka öelda: puudub teoreetiline raam, mille sees eesti keele iseärasusi esile tuua. See on puhtalt greenbergilik suund, kuid sellisena ikkagi pigem funktsionalistlik kui formalistlik. Ühtlasi on see raam, mis võimaldab ühendada või vähemalt kontakti viia eesti keele ja teiste keelte uurijate huvid alustades fonoloogiaga ja lõpetades semantika ja pragmatikaga.

4. Kokkuvõte

Nagu eespool öeldud, polnud minu eesmärgiks Eesti teoreetilise keeleteaduse praeguse olukorra üksikasjalik ülevaade. Selleks on mõeldud kogumik tervikuna. Minu esmaseks eesmärgiks oli vaadelda, missuguste arengute kaudu praegune situatsioon on sündinud, situatsioon ise on esitatud üldiste piirjoontena.

Kokkuvõttena võib korrata eespool öeldut, et tänapäeva Eesti keeleteadus näeb põhimõtteliselt välja nagu teoreetiline keeleteadus mujal maailmas. Ehkki see sündis meil ebatüüpiliselt, n-ö ülalt alla põhimõttel, on pärast teoreetilise ja empiirilise keeleteaduse liitumist 1990. aastatel areng kulgenud oma normaalset rada. Esindatud on, ehkki erineval määral, olulisemad suunad teoreetilises keeleteaduses. Kuna Eesti on väike ja tegijaid vähe, sõltub ühe või teise suuna areng selle esindajate aktiivsusest. On huvitav märkida, et teatud mõttes oleme samas situatsioonis, mida rõhutas juba Saareste: keelt uuritakse kui mentaalset, kognitiivset nähtust ja kui sotsiaalset, pragmaatilist nähtust, kus keskne on keele kasutamine suhtluses. Ja veelgi huvitavam on, et nende lähenemiste vahel pole põhimõttelist vastuolu, kuid ühtset teooriat pole sündinud.

Kirjandus

- Chomsky, Noam 1957. *Syntactic Structures*. The Hague: Mouton.
- Chomsky, Noam 1965. *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Givón, Talmy 1995. *Functionalism and Grammar*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Hennoste, Tiit (toim) 1999. *International Journal of the Sociology of Language*, 139. Special Issue: Estonian Sociolinguistics.
- Hennoste, Tiit (toim) 2000. *Arvutuslingvistikalt inimesele*. Tartu Ülikooli üldkeele õppetooli toimetised 1. Tartu.
- Hennoste, Tiit 2000. Suulise eesti keele uurimine: transkriptsioon, taust ja korpus. – *Keel ja Kirjandus* 2, 91–106.
- Karlsson, Fred 1997. Yleinen kielitiede Suomessa kautta aikojen. Helsingin yliopiston yleisen kielitieteen laitoksen julkaisu 28. Helsinki.
- Kasik, Reet 1999. Johdatus viron kielen tutkimukseen. *Castrenianumin toimeita* 55. Helsinki.

- Kasik, Reet 2002. Tekstiuurimine Eestis. – Keel ja Kirjandus 4, 262.
- Koit, Mare 1987. Razrabotka formalnoj modeli dialoga. – Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis, 751. Tartu. 60–70.
- Rätsep, Huno 1980. Akadeemik Paul Ariste. Tallinn: Perioodika.
- Rätsep, Huno 1982. Andrus Saareste Tartu Ülikoolis. – Keel ja Kirjandus 9, 464–473.
- Rätsep, Huno 1994. Viron ja suomen kielen tutkimuksen yhteisiä suuntaviivoja. – Virittäjä, 267–273.
- Saareste, Andrus 1926. Vooludest ja liikumistest praeguses keeleteaduses. – Eesti Keel 1–2, 1–12.
- Saareste, Andrus 1940. Keele osast vaimu arengus. – Akadeemilise Emakeele Seltsi Toimetised XLII. Tartu.
- Sapir, Edward 1921. Language. New York: Harcourt, Brace & World.
- Saussure, Ferdinand de 1916. Course de Linguistique Generale. Paris.
- Tragel, Ilona (toim) 2001. Papers in Estonian Cognitive Linguistics. Toim I. Tragel. Publications of the Department of General Linguistics 2. University of Tartu.
- Õim, Haldur 1973. On the Semantic Treatment of Predicative Expressions. – Generative Grammar in Europe. Toim N. Ruwet, F Kiefer. Dordrecht: Reidel. 360–386.
- Õim, Haldur 1977. Towards a Theory of Linguistic Pragmatics. – Journal of Pragmatics 1, 251–268.
- Õim, Haldur (toim) 1996. Estonian in the Changing World. University of Tartu. Department of General Linguistics.
- Õim, Haldur 1996. Teoreetiline keeleteadus ja integreeritud keeleteooria. – Keel ja Kirjandus 11, 731–744.
- Õim, Haldur 2000. Eesti keeleteadusliku mõtte areng XX sajandil. – Keel ja Kirjandus 7, 468–479.
- Õim, Haldur; Koit, Mare 1994. Mõtlemine ja selle mõjutamine tavakujutluses. Kommunikatiivsed strateegiad. – Akadeemia 1, 25–45.